

Світлана Кузьміна

«КАЗУС ЛАШКАРЬОВА»
(церковно-історичні дослідження
з перспективи біографістики)

Право на ім'я – унікальне право, що має велике значення як запобіжник дегуманізації суспільства, інструмент дотримання усіх інших прав людини. Важливим аспектом цього є авторське право, завдяки якому уможлиблюється ціннісно-емоційне осмислення культури в усіх її іпостасях не як утілення стихійного вихлюпу енергії та праці безликої народної маси, а як результату творчих зусиль, співробітництва і боротьби конкретних людей. Тож право на ім'я людина повинна мати і після смерті, а суспільство – бути зацікавленим у його охороні як одному із способів «профілактики» від міфологічних спрощень і схематизації власної історичної пам'яті, тримання самосвідомості у здоровому стані. Коли ж ідеться про людей минулого, то це потребує систематичних біографічних і бібліографічних студій. Здатні забезпечити надійне фактографічне підґрунтя, вони можуть принести непередбачувані результати для формування проблематики спеціалізованих історичних досліджень.

Наскільки продуктивною у цьому сенсі виявляється рутинна процедура збору і систематизації бібліографічних відомостей, можна переконатись на прикладі наукової біографії професора Київської духовної академії (далі – КДА) Петра Олександровича Лашкарьова (1834–1899). Вперше у сучасній науково-історичній літературі її було представлено у монографії Костянтина Крайнього «Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ ст.»¹, де життєвий і науковий шлях Лашкарьова автор простежує не лише за опублікованими джерелами, а й за архівними документами. Зокрема, зазначено його вагомий внесок у вивчення київського церковного зодчества доби раннього Середньовіччя, а також заслуги як ініціатора відкриття Церковно-археологічного музею і Церковно-археологічного товариства при КДА, Історичного товариства Нестора Літописця, активного учасника Всеросійських археологічних з'їздів, автора першої вітчизняної концепції збереження археологічних

¹ Крайній К. К. Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Пульсари, 2000. – С. 60–82.

пам'яток. Цілком зрозуміло, що, маючи на меті схарактеризувати доробок Лашкар'єва в археології та киевознавстві, дослідник не міг приділити достатньо уваги іншому боку його наукової діяльності – у галузі церковного права: Крайній лише коротко розповідає про дві невдачі спроби професора здобути докторський ступінь з цієї спеціальності. Тим часом, як з'ясовується з протоколів Ради КДА, змагання за ступінь доктора перетворилось для Лашкар'єва на цілу життєву драму тривалістю у два десятиліття. Перипетії цієї драми варті особливої уваги, позаяк не вкладаються у шаблони сучасних уявлень про історію КДА і російської церковної юриспруденції.

Після закінчення КДА Лашкар'єв був залишений на кафедрі канонічного права і церковної археології (з 13 жовтня 1859 р.). Чинний тоді статут духовних академій 1814 року, посилаючись на те, що канонічне право Православної Церкви ще не приведене у належний порядок, зобов'язував викладача проводити власні дослідження (§ 171)¹. Виконуючи цю вимогу, Лашкар'єв розробив курс лекцій «Система церковного права» (1866)² та опублікував дослідження про переклад одного з правил VI Вселенського собору (1869). Після реорганізації КДА за духовно-академічним статутом 1869 р., він залишився на кафедрі церковного права і зосередився на вивченні актуальної тоді як на Заході, так і в Росії проблеми взаємин держави і церкви. Один з її аспектів було ним розглянуто у промові «Об отношении древней христианской церкви к римскому государству» на урочистому акті КДА (28 вересня 1873 р.)³, а ще один – у монографії «Отношение римского государства к религии вообще и к христианству в особенности до Константина Великого включительно» (1876)⁴. Також, згідно з річним звітом КДА, Лашкар'єв упродовж березня–серпня 1876 р. працював за дорученням Св. Синоду над експертним висновком про наукову значущість рукопису єпископа Оренбурзького і Уфимського Августина (Сахарова) «Полный систематический свод духовных законов православной Российской церкви»⁵.

Уперше здобути ступінь доктора богослов'я П. О. Лашкар'єв спробував, подавши на початку 1876 р. на розгляд церковно-практичного відділення КДА працю «Отношение римского государства к религии вообще

¹ Устав духовных академий 1814 г. / Высочайше утвержденный проект устава духовных академий 1814 г. 30 августа // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 3. Т. IV. (1813–1819) / [Предисл., введ. и примеч. Ф. И. Титова]. – К., 1913. – С. 106.

² *Лашкар'єв П. А.* Система церковного права. Лекции. – Житомир, 1866. – 160 с.

³ *Лашкар'єв П. А.* Об отношении древней христианской церкви к римскому государству. – К., 1873. – 36 с.

⁴ *Лашкар'єв П. А.* Отношение римского государства к религии вообще и к христианству в особенности до Константина Великого включительно. – К., 1876. – 149 с.

⁵ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1875–1876 учебный год. – К., 1876. – С. 36.

и к христианству в особенности до Константина Великого включительно». За чинним порядком, для її оцінки було створено відповідну комісію, однак її голова В. Ф. Певницький не зміг призначити офіційних рецензентів: усі відмовлялись, вказуючи на такі недоліки дослідження, як нез'ясованість методологічних принципів, брак історіографічного огляду, некритичне сприйняття джерел, незначущість наукової новизни, догматичні та фактичні похибки тощо. Відтак, комісія церковно-практичного відділення запропонувала претендентові доопрацювати дисертацію. Однак на засіданні Ради КДА 28 січня 1877 р. він письмово опротестував це подання, звинувативши членів комісії у необ'єктивності, тож Рада, за його проханням, зобов'язала церковно-історичне відділення дати висновок щодо відповідності поданої праці вимогам до докторських дисертацій¹.

Офіційними рецензентами було призначено екстраординарного професора кафедри церковної історії О. Д. Воронова і доцента кафедри давньої цивільної історії Н. С. Тумасова. Воронов у своїй рецензії вказав, що, попри загально визнану важливість вивчення зв'язку канонічного права з греко-римським релігійним і цивільним законодавством, уперше цю тему цілеспрямовано та всебічно розглянуто лише в роботі П. О. Лашкарьова. Також він звернув увагу на наукову новизну методологічного підходу, який переносить пояснення системи та історії взаємин між державою і церквою у греко-римський і візантійський періоди з догматично-богословської царини на історико-юридичне підґрунтя. Завдяки цьому, за висновком Воронова, автор на основі критичного аналізу джерел з'ясував особливості ставлення давньоримської держави до релігії взагалі й до християнства зокрема, виявив правові механізми легалізації християнської церкви і надання їй державного статусу. Це надавало слушності висловленій у роботі гіпотезі, що зрощення держави і церкви було підготоване усім попереднім розвитком державності й права, а відтоді, як церква здобула статус державної, до чинників формування канонічного права приєдналась юриспруденція. На думку Воронова, основні теоретичні положення дисертації, що розкривали сутність історичних процесів взаємодії держави і церкви, актуальні й у сучасній російській ситуації, а загалом праця Лашкарьова за предметом дослідження, самостійністю, оригінальністю, відповідністю православному вченню цілком відповідає вимогам до докторських дисертацій².

Натомість Н. С. Тумасов дав абсолютно протилежний відгук. На його погляд, жодних ознак наукової якості у творі Лашкарьова немає. По-перше, він поставив перед собою занадто масштабне завдання, яке неможливо

¹ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1876–1877 учебный год. – К., 1877. – С. 194–206.

² Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1877–1878 учебный год. – К., 1878. – С. 229–256.

виконати, і замість того, аби точно і ясно визначити базові поняття дослідження (держава, право, уряд, релігія, культ, ієрархія), вдався до незрозумілої термінології (релігійно-державне право, законодавчі системи тощо). По-друге, дослідженню бракує стрункої і логічної системи історичних та богословських доказів. По-третє, автор погано знає зміст джерел, не вмів їх критично осмислити, добросовісно цитувати і коректно перекладати. Як наслідок, його праця позбавлена наукової новизни, вона повторює відомості, що їх можна знайти в обігових підручниках¹. Церковно-історичне відділення, після обговорення обох відгуків, визнало більшістю голосів (4 проти 2) працю П. О. Лашкарьова не вповні задовільною для отримання ступеня доктора богослов'я (12 квітня 1877 р.). Рада КДА, одноголосно погодившись із цією ухвалою, рекомендувала «надати твір у повнішому вигляді» (14 січня 1878 р.)².

Наступну спробу здобути докторський ступінь Лашкарьов здійснив у 1886 році. Цього разу як дисертацію він подав текст свого курсу «Право церковное в его основах, видах и источниках»³, де здійснив спробу переосмислити весь корпус канонічних джерел та визначити методологічне підґрунтя православної системи церковного права, врахувавши зауваження щодо базової термінології. У цій праці він знову, але вже апелюючи до авторитету візантійських каноністів XII–XIV ст., обстоював думку, що підвалини церковного права слід шукати не лише у самій церкві, а й у природному праві як вияві «божественного начала» людини та притаманного йому прагнення справедливості.

Перший офіційний рецензент, професор кафедри порівняльного і викривального богослов'я М. П. Ястребов, попри низку зауважень щодо недостатньої обґрунтованості головної тези, а також відсутності історіографічного аналізу проблеми та конкретизації новизни дослідження, дав загалом позитивну оцінку праці, визнавши її відповідність докторському ступеню⁴.

Однак другий рецензент, професор кафедри давньої і нової загальної церковної історії М. Г. Ковальницький (згодом Димитрій, архієпископ Херсонський і Одеський) піддав рішучому сумніву правомірність та новизну висновків Лашкарьова, вказавши на догматичні, методологічні та історичні похибки в його роботі. У трактуванні догматики рецензент помітив небезпечну, на його погляд, тенденцію абсолютизувати значення «природного закону», який Творець заклав у душу людини. Такий ідейний

¹ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1877–1878 учебный год. – К., 1878. – С. 256–289.

² Там само. – С. 289–290.

³ *Лашкарев П. А.* Право церковное в его основах, видах и источниках: Из чтений по церковному праву. – К., 1886. – 224 с.

⁴ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1894–1895 учебный год. – К., 1895. – С. 117–127.

перекіс, за Ковальницьким, відсуває за межі бачення дію Св. Духу, що призвело до непростимих теоретичних та історичних відхилень автора від істини, зокрема, завадило представити догматично правильний образ давньої християнської церкви як соборного, духовно єдиного організму, й належно оцінити вагомість його внутрішнього законодавства для подальшого розвитку церковного права. Крім того, на думку рецензента, Лашкар'єв переоцінює вплив римського права та його релігійних установлень на церковну законотворчість доби гонінь. У методологічному аспекті догматична необачливість обернулася надміром уваги до правової думки Античності та ігнорування старозавітного законодавства як джерела церковного права, а в історичному – помилковим тлумаченням політики римських імператорів щодо християнства у I–III ст., ролі римсько-візантійської імперської влади і юриспруденції у правовій організації християнської церкви. Усе це, писав М. Г. Ковальницький, спричинило нездатність Лашкар'єва коректно розв'язати проблему розподілу повноважень світської та церковної влад, змусило його приписати статус права практикам втручання візантійських імператорів у справи церкви, а також обстоювати неприродну для православ'я концепцію юридичного злиття церкви з державою. Водночас, зазначає рецензент, спроба П. О. Лашкар'єва розробити суто православну науку церковного права виявилась невдалою ще й тому, що, остерігаючись спокуситись ученням католиків та протестантів, він оминув західну канонічну літературу й тим самим відкинув себе на п'ять століть назад порівняно із сучасною наукою ¹.

Заслухавши обох рецензентів на засіданні 28 березня 1887 р., Рада КДА визнала їхні критичні зауваження вагомими й відмовила П. О. Лашкар'єву у присудженні ступеня доктора церковного права ². Він, натомість, тижнем пізніше (8 квітня 1887 р.) звернувся до Ради з клопотанням про відвід другого рецензента, вказавши на необ'єктивність, з його точки зору, оцінки Ковальницького, бо та спиралась не на аналіз усієї праці, а лише на розгляд її першої та другої частин, опублікованих раніше. Однак рішенням Ради КДА від 29 квітня 1887 р. це клопотання задоволене не було ³.

Незважаючи на несхвальну оцінку корпорації КДА, Учебний комітет Св. Синоду рекомендував «Право церковное» Лашкар'єва для фундаментальних бібліотек духовних семінарій. У 1889 р. він видав друге, виправлене й доповнене, видання свого курсу ⁴, однак положень, що їх було піддано критиці, не змінив. Кілька років потому він спробував ще раз

¹ Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1894–1895 учебный год. – К., 1895. – С. 127–162.

² Там само. – С. 163.

³ Там само. – С. 163–165.

⁴ *Лашкарев П. А.* Право церковное в его основах, видах и источниках: Из чтений по церковному праву. – К.; СПб., 1889. – 213 с.

представити «Право церковное» на здобуття ступеня доктора церковного права. У 1895 р. за його поданням Св. Синод надіслав цю працю на розгляд Ради Казанської духовної академії, але й тут офіційний рецензент, професор І. С. Бердников, дав негативний відгук, у якому оцінив погляди Лашкарьова як архаїчний напрям у ділянці церковного права¹. Тож указом Синоду від 11 квітня 1897 р. клопотання Лашкарьова про присудження йому докторського ступеня за працю «Право церковное» було остаточно відхилено².

Поза сумнівом, усі ці події Лашкарьов переживав тяжко. Недаремно в останні роки життя він переніс два інсульти³. Чи була причиною його невдач лише надзвичайна непохитність переконань, готовність служити ідеї, істині до кінця, яку відзначали на похороні у промовах колеги?⁴ Чи він став жертвою несправедливості, а сучасники не зуміли гідно оцінити й розвинути його ідеї? Очевидно, П. О. Лашкарьов і справді був людиною твердого характеру, сміливою і впевненою у власній правоті. Проте, щоб з'ясувати інші причини провалу його спроб здобути докторський ступінь, варто не лише вчитатись у рецензії, а й деталізувати та проаналізувати наукові претензії та погляди критиків.

Вважати Н. С. Тумасова, автора першої негативної рецензії на історико-канонічне дослідження Лашкарьова, компетентним у проблематиці церковного права навряд чи можливо. Його богословська освіта як випускника історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира (1863) не виходила за межі загального курсу богослов'я⁵. Закінчивши університет, він викладав географію та історію у 2-й київській гімназії, а у 1872 р. захистив дисертацію на ступінь магістра російської історії, тема якої хоч і була пов'язана з історією права, але не мала стосунку до церковної юриспруденції⁶. Після обрання Радою КДА на посаду доцента кафедри загальної цивільної історії (8 березня 1873 р.)⁷, Тумасов зосередився на укладанні академічного курсу, і на початку 1875 р. опублікував розділ

¹ Бердников И. С. Архаическое направление в церковном праве (Критический разбор соч. проф. П. Лашкарева: Право церковное в его основах, видах и источниках. К., 1886). – Казань, 1896. – 50 с.

² Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1896–1897 учебный год. – К., 1898. – С. 127–128.

³ Власне, невдовзі після спроби третього захисту він і помер (28.08[08.09].1899).

⁴ Див.: Речи, произнесенные при погребении профессора П. А. Лашкарева // Труды КДА. – 1899. – № 9. – С. 145.

⁵ За тогочасним статутом Університету Св. Володимира (1847), до загального курсу богослов'я елементи церковного законодавства включали лише на юридичному факультеті.

⁶ Пор.: Тумасов Н. С. Историко-юридический быт русского крестьянства. Крестьянство до конца XVI столетия. – К., 1872. – [2], 148 с.

⁷ Див.: Формулярный список о службе доцента Академии Тумасова Никифора Стефановича: ЦДАУК. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 10965.

з історії Стародавнього Сходу¹. Тож цілком зрозуміло, чому в рецензії на працю Лашкарьова його критика зводилася до низки зауважень формального характеру, «вагомості» яким додавали безапеляційні судження та інвективи на кшталт «если можно считать исследование это сочинение», «автор плохо понимает», «автор сам из себя выдумал», «убогая система доказательств» тощо. Деякі з цих зауважень, особливо ті, що стосуються вимоги чітко визначати базову термінологію дослідження, акуратно упорядковувати науково-довідковий апарат, є безумовно справедливими. Однак цілком безпідставними видаються заяви про некомпетентність П. О. Лашкарьова як перекладача, особливо якщо згадаємо, що той упродовж 1863–1885 рр. виконував постійне доручення з перекладу і редагування перекладу творів бл. Августина². Переконливо оспорує і таке прикре для дослідника звинувачення, як незнання та некритичність сприйняття джерел, інший рецензент – О. Д. Воронов, доктор церковної історії. Тож залишається припускати, що професорська корпорація КДА побоялась узяти на себе відповідальність за надання докторського ступеня праці, яку було хоч і дещо некоректно, але жорстко розкритиковано.

Доопрацьовувати і повторно представляти як докторську дисертацію те саме дослідження для П. О. Лашкарьова не мало сенсу, адже у 1881 р. Казанська духовна академія присвоїла ступінь доктора церковного права І. С. Бердникову за монографію на близьку тему: «Государственное положение религии в Римской империи (до Константина Великого)»³. Поставши перед необхідністю підготовки нової дисертації, Лашкарьов, водночас, отримав додатковий мотив не переглядати свою концепцію походження церковного права. Підставу для цього надали зауваження Св. Синоду, який хоч і затвердив ухвалу Казанської духовної академії, але назвав помилковими категоричні твердження Бердникова щодо неможливості повної єдності церковної та світської влад⁴.

Однак і цього разу П. О. Лашкарьов прорахувався. Набагато вагоміша за попередню критика прозвучала на адресу його другої докторської дисертації. М. Г. Ковальницький, досвідчений фахівець з церковної історії, угледів у ній невідповідність головній вимозі до кваліфікаційних

¹ Тумасов Н. С. Курс истории древнего мира (Восток). – К., 1875. – [4], 484, III с.

² Див., приміром: Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1869–1870 учебный год. – К., 1870. – С. 44; Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1875–1876 учебный год. – К., 1876. – С. 36; Отчет о состоянии Киевской духовной академии в 1883–1884 уч. г. // Труды КДА. – 1885. – № 1. – С. 146.

³ Бердников И. С. Государственное положение религии в Римской империи (до Константина Великого). – Казань, 1881. – [2], VI, 566, IV, [1] с.

⁴ Див.: Сухова Н. Ю. Значение Святейшего Синода в истории научно-богословской аттестации (1893–1917) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 38 (176). – История. Вып. 37. – С. 104.

робіт у російських духовних академіях – порушення вірності православ'ю. Звісно, Лашкар'ова не було звинувачено у еретичних відхиленнях, але для відмови у здобутті наукового ступеня вистачало вказати на недостатню повноту, визначеність викладу і точність висловів, які могли тлумачитися як перекручення церковної догматики¹. Крім того, М. Г. Ковальницького, ймовірно, обурювало неприпустиме, на його погляд, ігнорування Лашкар'овим фактів, які ставили під сумнів позитивну роль римського законодавства у формуванні церковного права, адже саме такі факти здобувач міг знайти у промові самого Ковальницького на урочистому акті КДА у 1880 р. «О значении национального элемента в историческом развитии христианства». Зокрема, наслідками проникнення римської юриспруденції і юридичних звичаїв у життя грецької церкви IV ст. Ковальницький називає утиски свободи пошуку богословської істини та появу єпископів-кар'єристів, які безсоромно втягували імператорів у вирішення віросповідних питань².

Поза тим, Ковальницький не визнав принципової новизни дослідницького задуму Лашкар'ова, який полягав у розгляді церковного права, умовно кажучи, не як «феномена духовного», а як «феномена історичного». Тим часом Лашкар'ов, цілком резонно вважаючи церковне право «продуктом Античності», закликав вивчати його не з перспективи новітніх уявлень про церковно-державні взаємини (а саме так робили його сучасники), а в контексті античної культури. Церква, писав він, не відриває своїх членів від природного культурно-історичного ґрунту, вона покликана не знищувати суспільні інститути і традиції, а поступово змінювати й удосконалювати їх через благодать Христову; до того ж, канонічна наука формувалась на ґрунті античного світогляду, який сприймав політику і моральність як єдине ціле, дивився на політику як інструмент морального виховання, а на релігію – як атрибут держави³. На думку Лашкар'ова, у римському праві наприкінці доби Античності були всі передумови, щоб склався такий тип взаємин між церквою і державою, який, з одного боку, не позбавляв церкву можливості виконувати свою головну місію – піклуватись про спасіння душ та зберігати певну незалежність церковної ієрархії у сфері «істинного богошанування», а з іншого – дозволяв

¹ Якщо точно, то «Правила для рассмотрения сочинений, представляемых на соискание ученых богословских степеней», з яких виписано цю норму, було розіслано Св. Синодом по духовних академіях у 1889 р. (Там само. – С. 106). Однак і до цього вона діяла як пріоритетна за статутами духовних академії, а у КДА, до того ж, була особлива атмосфера: як згадує В. П. Рибинський, у 1880-ті рр. тут «полеміка і апологетика панували усюди» (Див.: *Рыбинский В. П.* К истории КДА. Курс 1887–1891 гг. // ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 973. – Арк. 18).

² *Ковальницький М. Г.* О значении национального элемента в историческом развитии христианства // Труды КДА. – 1880. – №. 11. – С. 406–408.

³ Пор.: *Лашкарев П. А.* Право церковное в его основах, видах и источниках: Из чтений по церковному праву. – К., 1886. – С. 5, 10, 54–55.

імператорові регулювати церковні справи у статусі «захисника віри». Тож, жодним чином не заперечуючи, що творці церковного права спирались на християнське вчення про церкву, Лашкар'єв разом з тим наголошував, що вони, як люди певної історичної доби й культури, використовували цілком конкретні норми і практики законодавства, тобто сприймали церковний суверенітет дещо по-іншому, ніж новітня секулярна свідомість. Однак, зосередившись на проблемах зовнішнього церковного права, дослідник не приділив належної уваги процесам з упорядкування внутрішнього життя церкви. У проекції на сучасність це було сприйнято як апологетику синодального ладу церковного управління.

Навряд чи міг дати об'єктивну оцінку згаданим положенням І. С. Бердников – ідейний очільник руху за «наближення до канонічних основ» у взаєминах між державою і церквою, зокрема, надання більшої самостійності ієрархам у церковному управлінні. Обстоюючи «принцип окремішності й особності церкви як самостійного релігійно-правового організму», він вважав, що злиття церковного та юридичного законодавства – це явище ненормальне, яке спотворює природу церкви¹. На його думку, візантійські імператори успадкували у погляді на християнство римське, тобто язичницьке, ставлення до релігії як державної установи. Натомість інша сторона цієї системи правовідносин – церковні ієрархи, усвідомлюючи особливу місію християнства, ревно охороняли своє право на незалежність і самостійність в устрої внутрішнього життя.

Утім, І. С. Бердников був не єдиним фахівцем з проблематики правового статусу християнської церкви у державі. У Російській імперії упродовж 1880–1890-х рр. щодо цього точились запеклі дискусії, учасники яких поділились на табори «апологетів» і «критиків» синодального управління церквою. З огляду на це постає резонне питання, чому саме Бердникову Синод відправив на рецензію працю Лашкар'єва. Адже не менш компетентним був і професор церковного права Московської духовної академії М. О. Заозьорський. Чи не тому, що той обстоював канонічність статусу церкви як державної структури?

Однак для відповіді на це питання бібліографічних даних недостатньо, потрібні архівні розшуки. Але й уже зібраний матеріал дає змогу окреслити контури подальших досліджень історії КДА, російської церковної юриспруденції і російського православ'я ХІХ ст. загалом. Певним «ключем» до цих питань можуть слугувати причини провалу спроб П. О. Лашкар'єва здобути ступінь доктора церковного права. Передусім, казус Лашкар'єва, як і решта подібних, дозволяє скласти уявлення про певні норми «цехового знання», «абеткові істини», що слугували «ситом»

¹ Див.: Бердников И. С. К вопросу о реформе епархиального управления и суда. – К., 1906. – С. 8–9.

у пропускові до наукових ступенів. Як видається, він поплатився за ігнорування (умисне чи несвідоме) вимоги чітко сформулювати вихідні догматичні положення дослідження, коректно оперувати термінологією, до місця і правильно вставляти ритуальні фрази та розставляти акценти, враховувати здобутки західної науки. Інше питання, наскільки послідовно і жорстко прикладали ці норми до оцінки інших праць на ступінь доктора церковного права?

Також привертає увагу «особлива принциповість» професорської корпорації КДА. Що її зумовлювало? Адже Ради Казанської і Московської духовних академій, попри те, що докторські дисертації з церковного права І. С. Бердникова і О. М. Заозьорського балансували на межі дозволеного цензурою, і на це вказував Св. Синод, допускали їх до захисту і голосували позитивно, тоді як Рада КДА двічі відмовила Лашкарьову.

Насамкінець, казус Лашкарьова, руйнуючи шаблонні уявлення про 1880–1890-ті рр. як період панування консервативно-охоронних тенденцій, змушує замислитись, чи насправді Св. Синод у цей час беззастережно обстоював чинний порядок управління Російською Церквою і чи він не пробував, принаймні через процедури затвердження наукових ступенів, підтримувати його критиків?